

Grafsymboliek uit de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw

Bij Koninklijk Besluit van 22 augustus 1827 werden gemeenten met meer dan duizend inwoners verplicht een begraafplaats buiten de stad aan te leggen. De jaren daarna zien we overal romantisch ontworpen kerkhoven ontstaan met grafmonumenten die veelal werden voorzien van symbolische afbeeldingen die zowel aan de levensovertuiging van de overledene als aan het gevoel van de nabestaanden over de dood uitdrukking gaven. In onze regio was de begraafplaats Soestbergen aan de Gansstraat in Utrecht de eerste die in 1830 gehoor gaf aan deze nieuwe ontwikkelingen op het gebied van de lijkbezorging. De gebruikte symboliek was in vele gevallen erg oud en terug te voeren op de Klassieken. We kennen haar ook van een aantal zeventiende en achttiende eeuwse VOC-grafstenen uit India en Sri Lanka. Na het ontstaan van de kerkhoven bleef deze symboliek nog traditioneel van aard en afbeelding gedurende ruim een eeuw, totdat rond het midden van de twintigste eeuw, eigenlijk

na de Tweede Wereldoorlog, een kentering optrad. Persoonlijke vormgeving en invulling van het grafmonument traden steeds meer op de voorgrond, tegelijk met een snelle ontwikkeling in het gebruik van nieuwe materialen en toepassingsvormen in grafmonumenten. Tegenwoordig wordt nog maar een deel van de oude symboliek gebruikt en in een grote verscheidenheid aan uitvoeringen zoals ik eerder heb beschreven in dit blad. Een grafmonument uit de negentiende en eerste helft twintigste eeuw gaf in de meeste gevallen uitdrukking aan een bepaalde geloofsovertuiging of ideologie. De bezoeker van het kerkhof kon het geloof of levensovertuiging van begraven personen aflezen van het grafmonument door de weergave van bepaalde traditioneel afgebeelde symbolen en combinaties daarvan. Zo toonden katholieken hun overtuiging door het aanbrengen van een kruis, een ecce homo of lijdend Christushoofd met doornenkroon en soms met een kruis dat Christus draagt, en vele

lettercombinaties. Deze symboliek is feitelijk nog het best bewaard gebleven, zij het in meer bescheiden mate. Protestanten tonen hun geloofsovertuiging door een kruis zonder Jezusfiguur en door het weergeven van bijbelfragmenten of verwijzingen daarnaar in een opengeslagen boek. Joden hebben hun eigen karakteristieke symboliek waarvan de Davidster wel het bekendst is. Vrijmetselaars zijn te herkennen aan het symbool van de passer en de winkelhaak, en mensen van het Leger des Heils aan de crest. Maar daarnaast was er een overvloed aan rouwsymbolen die uitdrukking gaven aan de sterfelijkheid van de mens die echter langzaam maar zeker zijn verdwenen uit het beeld. Zij gaven eveneens uitdrukking aan de gevoelens van rouw van de nabestaanden en de gedachten over de zielenreis van de overledene. In dit artikel wil ik de lezer juist met deze laatste categorie laten kennismaken in de vorm van een aantal klassieke grafsymbolen en hun betekenis zoals die te vinden zijn op kerkhoven uit vooral de negentiende eeuw. Een deel van deze symbolen wordt nog toegepast in een moderne vormgeving, maar een groot aantal is geheel of bijna geheel uit het beeld verdwenen.

Achtpuntige ster. De achtpuntige ster of octagram is een verwijzing van de overgang van het aardse naar het bovenaardse. In de christelijke symboliek geeft de ster met acht punten de dag van de hemelvaart van Christus aan.

Afgebroken zuil. De afgebroken zuil symboliseert het einde van het aardse leven dat vaak plotseling toeslaat. Vaak ook versierd met bloemkransen.

Alziend oog. Het Alziend Oog van God temidden van zonnestralen of in een driehoek met naar boven wijzende top, is in de christelijke symboliek het symbool van de alomtegenwoordigheid van God, respectievelijk de drieduidigheid van Vader, Zoon en Heilige Geest.

Alziend oog in driehoek

Anker. Het anker is het symbool van standvastigheid en in de christelijke symboliek ook van hoop. Samen met het hart en het kruis symboliseert het de drieëenheid geloof, hoop en liefde.

Attributen van een mohel. Tot de attributen van een mohel of joods ritueel besnijder behoren een mesje en klemmetje. Ook is een sjofar of ramshoorn afgebeeld, zie aldaar.

Bazuin. De bazuin, hier met twee wierookscheepjes en een zandloper afgebeeld, symboliseert het Laatste Oordeel. Nadat de doodsengel op de bazuin heeft geblazen, zullen de graven zich openen en vindt het Laatste Oordeel plaats.

Bazuinen met zandloper en wierookscheepjes

Bloem. De bloem, evenals de geknakte bloem is het prototype van de ziel en zoals de bloem het hart naar het licht opent, zo opent een mens zijn ziel voor God.

Bloem

Boek. Een opengeslagen boek is vaak een verwijzing naar de bijbel als boek des levens. Vaak staat er dan een tekst in gegraveerd. Ook kan het als beroepsaanduiding verwijzen naar schrijverschap. Bij de joden verwijst een boek naar het graf van een rabbijn.

Christus aan het kruis. Christus aan het kruis symboliseert de christelijke (katholieke) geloofsovertuiging en het lijden van de mens tijdens zijn leven.

Christusmonogram met alpha en omega. Het Christusmonogram is samengesteld uit

de Griekse letters X en P die de eerste letters van Christus vormen. Alpha en omega symboliseren God als het begin en het einde van alle dingen.

Cirkel. De cirkel, evenals de bol, is het symbool voor het tijdloze, oneindige, de eeuwigheid, en de niet tastbare wereld zonder begin of eind.

Davidster. De Davidster is vanouds een joods symbool. Het is een zeshoek die bestaat uit twee gelijkzijdige driehoeken. De driehoek met de punt naar boven zou het aardse dat naar de hemel streeft kunnen voorstellen, die met de punt naar beneden het hemelse dat naar de aarde streeft.

Doodshoofd. Een doodshoofd of schedel, vaak in combinatie met gekruiste beenderen, is het symbool voor de vergankelijkheid van het leven.

Doodshoofd

Doodshoofd met zeis, zandloper en gedoofde fakkel. Dit is een zeldzame combinatie van vier symbolen voor dood en de vergankelijkheid van het leven.

Doodshoofd met zeis, zandloper en gedoofde fakkel

Doornenkroon. De doornenkroon is het symbool van het lijden van Christus. Wordt vooral door katholieken als symbool gebruikt.

Druiventros. De druiventros verwijst naar de eucharistie en de offerdood van Christus.

Duif. De duif is het symbool van liefde, onschuld en eenvoud. Een zittende duif symboliseert de ziel van de overledene die krachten verzamelt voor zijn reis naar de hemel.

Duif met palm- of olijftak. Een duif met een palm- of olijftak symboliseert vrede en verzoening.

Ei. Het ei is het symbool van geboorte en nieuw leven. en verwijst in de christelijke symboliek naar de opstanding van Christus.

Eikentak met eikels. De eik werd al heel vroeg beschouwd als onverwoestbaar en werd daarom symbool van de onvergankelijkheid. In de oudheid kregen overwinnaars een lauwerkrans van eikenbladeren als teken van onvergankelijke eer. Blad en eikels zien we later als symbool van onsterfelijkheid en eeuwig leven op grafmonumenten.

Engel. De engel is het christelijk symbool van de boodschapper van God. De vleugels staan voor de goddelijke opdracht. De evangelist Mattheus wordt eveneens als engel afgebeeld.

Engel

Doodsengel met bazuin. De engel met bazuin is in de christelijke symboliek het symbool van het Laatste Oordeel dat zal plaatsvinden nadat de doodsengel op de bazuin heeft geblazen. Zie ook bazuin.

Fakkel. Een brandende fakkel verwijst naar hernieuwd leven en de wederopstanding. Zie ook omgekeerde fakkel.

Geknakte bloem. De bloem is het prototype van de ziel en zoals bloemen hun hart naar het licht openen, zo opent een mens zijn ziel voor God.

Guirlande. Een guirlande of festoen is een slinger van bloemen of planten. Het symboliseert de levensloop, de eindigheid van het leven en de rouw en droefenis van de nabestaanden.

Handen van een cohen. Dit is een joods symbool van de handen van een priester. De handen werden zo gehouden bij het uitspreken van de zegen in de synagoge.

Handen, uit elkaar glijdend. Uit elkaar glijdende handen zijn het symbool van afscheid tussen dierbaren.

Hart. Het hart is het christelijke symbool van de liefde. Gecombineerd met kruis en anker symboliseert het de drieënhed geloof, hoop en liefde.

Kan en schaal van een leviet. De waterschenkende kan en schaal van een leviet of tempeldienaar worden gebruikt bij de rituele handwassing van een cohen voorafgaand aan de zegenspreuk.

Keter Tora. De Keter Tora, de kroon van de Tora, is het symbool van een rabbijn. De afbeelding van een boek verwijst naar het graf van een rabbijn. De handen werden zo gehouden bij het uitspreken van de zegen in de synagoge.

Klaver drie. Klaver drie is het symbool van de heilige drieëenheid: de Vader, de Zoon en de Heilige Geest.

Klaver drie

Klimop. De klimop is vanwege de altijd groene bladeren het symbool van eeuwig leven en verbondenheid tot in de dood.

Krans. De krans is het symbool van de sterfelijke roem.

Kruis. Het kruis als christelijk symbool komt in verschillende vormen voor. Het bekendst is het zogenoemde Latijnse kruis. De rozen verwijzen zowel naar Maria als het lijden van Christus.

Kruis met IHS. De letters IHS staan voor Iesus Hominum Salvator (Jezus, redder der mensheid), of In Hoic Salus (Hierin ligt de zaligheid), of In Hoc Signo (In dit teken [zult gij overwinnen]).

Kruis met RIP. De letters RIP staan voor Requiescat in Pace (Rust in Vrede).

Kruis met tekst EGO SUM RESORRECTIO ET VITA. Deze tekst staat voor IK BEN DE OPSTANDING EN HET LEVEN.

Lam Gods. Het Lam Gods (Agnus Dei) afgebeeld met kruis en nimbus (teken van de Drie-eenheid) dat de zonden van de wereld draagt, is het christelijk symbool van de offerdood van Christus.

Lauwerkrans. De lauwerkrans is het symbool van onvergankelijkheid en eeuwig leven, overwinning, roem en eerbetoon.

Leger des Heils. Het symbool van het Leger des Heils, de crest, bestaat uit het kruis als christelijk symbool, de S die staat voor Salvation of Heil, de zon die het licht en vuur van de Heilige Geest voorstelt, zwaarden die de strijd voor het Heil symboliseren, kogels die de kracht van het evangelie aangeven, en een kroon als symbool van eeuwig leven.

Leger des Heilssymbool, de crest

Lelie. De lelie is het symbool van zuiverheid en maagdelijkheid en dus van Maria. Ook is de lelie het symbool van christelijke barmhartigheid.

Menora. De menora of zevenarmige kandelaar is een belangrijk symbool voor de staat Israël en het jodendom. Het symboliseert ook het brandende braambos dat Mozes zag op de berg Sinai.

Miskelk. De miskelk symboliseert de christelijke religie en de eucharistie. Dit symbool komt vrijwel uitsluitend op priestergraven voor.

Obelisk. De obelisk is in de christelijke symboliek een symbool van standvastigheid en deugd. In het Oude Egypte was het een teken van macht en symbool voor het eeuwige leven.

Omgehakte boom. De omgehakte boom is een joods symbool voor een afgebroken leven.

Olielamp. De olielamp is het symbool van het eeuwige licht, verwijzend naar de eeuwigheid en onsterfelijkheid. Het is ook het symbool van Christus, die het Licht der Wereld is. Bij de klassieken was de lamp symbool van waakzaamheid.

Olijftak. De olijftak is het symbool van gerechtigheid, vroomheid en vrede. Tevens verwijst hij naar Gods zorg voor zijn kinderen.

Omgekeerde fakkel. De omgekeerde fakkel is het symbool van het gedoofde leven en at-tribuit van de dood. Vaak zijn twee gedoofde fakkels gekruist afgebeeld.

Eikentak met eikels

Geknakte bloem

Kan en schaal van een leviet

Vrijmetselaarssteken
Rustplaats van

Vlinder

Omgehakte boom

symboliseert de onsterfelijkheid van de ziel en door zijn korte levensduur en teerheid ook de kortstondigheid van het leven.

Vrijmetselaarsymbool. Het vrijmetselaarsymbool bestaande uit passer en winkelhaak, verwijst naar de klassieke metselaarsgereedschappen.

Weegschaal. De weegschaal is het attribuut van de aartsengel Michaël. Het is het symbool van de rechtvaardigheid en het afwegen van goed en kwaad tijdens het Laatste Oordeel.

Wierookscheepje. Het wierookscheepje symboliseert de wil tot opoffering en het gebed van de christenen.

Zandloper. De zandloper verwijst naar het kortstondige leven op aarde en het naderen van het stervensuur. De meeste zandlopers zijn gevleugeld als verwijzing naar de tijd die vervliegt en de vergankelijkheid van de mens. Meestal betreft het duivenvleugels, maar een enkele maal is er één duiven- en vleermuisvleugel, symboliserend dat het leven vervliegt bij dag en bij nacht.

Zeis. De zeis, hier met zandloper en omgekeerde fakkel, is het attribuut van de dood die al sinds de vroege middeleeuwen de grote maaier wordt genoemd en vaak werd afgebeeld als een skelet met een zeis.

Zuil, afgebroken. De afgebroken zuil is het symbool van het einde van het aardse leven dat vaak plotseling toeslaat.

Noot van de redactie: bij dit artikel is slechts een deel van de begrippenlijst en de bijbehorende afbeeldingen geplaatst. Voor de volledige lijst verwijzen we naar de website van de Historische Kring www.historischekringdebilt.nl

Auteur:

Wim Krommenhoek is een gepensionerd bioloog die bijna 40 jaar docent is geweest aan Het Nieuwe Lyceum te Bilthoven. Na zijn studie en promotie aan de RU Utrecht bracht hij eind jaren 60 met zijn gezin enkele jaren door in Uganda voor onderzoek en onderwijs. Naast zijn onderwijsbaan had hij een reisbureau dat excursies en expedities voor biologen en natuurliefhebbers organiseerde naar bijzondere natuurgebieden in de tropen. Ook schreef hij enkele boeken voor het onderwijs. Na zijn pensionering hield hij zich actief bezig met de lokale geschiedenis hetgeen resulteerde in een aantal publicaties in de Biltse Grift.